

Ο Ερανιστής

Τόμ. 21 (1997)

Μνήμη Λέανδρου Βρανούση

«Περί της των συμβουλίων ματαιότητας». Ένα ακόμα φαναριώτικο εγχειρίδιο Πολιτικής

Δ. Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.204](https://doi.org/10.12681/er.204)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (1997). «Περί της των συμβουλίων ματαιότητας». Ένα ακόμα φαναριώτικο εγχειρίδιο Πολιτικής. *Ο Ερανιστής*, 21, 31-42. <https://doi.org/10.12681/er.204>

“ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ ΜΑΤΑΙΟΤΗΤΟΣ”

“Ένα ακόμη φαναριώτικο έγχειρίδιο Πολιτικῆς

I

ΦΑΝΑΡΙΩΤΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ· αὐτὸ τὸ θέμα παρουσίασε ὁ Λέανδρος Βρανούσης λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967. Ἦταν μιὰ διάλεξη στὴ σειρά «Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τῶν νεοελλήνων συγγραφέων» ποὺ εἶχε ὀργανώσει ἡ Πάντειος Ἀνωτάτη Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Στὴν ἴδια αὐτὴ σειρά διαλέξεων ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς εἶχε μιλήσει γιὰ «τὴν ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο», ὁ Γ. Π. Σαββίδης γιὰ τὴν «πολιτικὴ αἴσθησις τοῦ Καβάφη», ἄλλοι γιὰ ἄλλα.¹ Ὁ Λέανδρος Βρανούσης εἶχε ἀναλάβει νὰ μιλήσει γιὰ τοὺς Φαναριῶτες —χωρὶς ὅμως νὰ δώσει τελικὰ τὸ κείμενο τῆς διαλέξεώς του γιὰ δημοσίευσιν.² Ἀνέσυρα τὴν ἀνάμνησίν της καθὼς, στὴ συνάντησις ποὺ ὁ ΟΜΕΔ ὀργάνωσε γιὰ νὰ τιμῆσει τὴ μνήμη καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ Βρανούση, ἰδρυτικοῦ μέλους τοῦ Ὁμίλου μας καὶ γιὰ σειρά ἐτῶν μέλους τοῦ Διοικητικοῦ του Συμβουλίου, ἤθελα νὰ παρουσιάσω ἕνα θέμα ποὺ καὶ στὰ δικά μου ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντα νὰ ἀκουμπάει καὶ νὰ θυμίζει τὰ θέματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ὁ Βρανούσης λάμπρυνε μὲ τίς λεπτεπίλεπτες ἐρευνητικὰς του προσεγγίσεις. Ἐπέλεξα λοιπὸν νὰ σᾶς παρουσιάσω ἕνα ἀκόμη φαναριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς, τὸ ὁποῖο, ὅσο γνωρίζω, εἶναι ἀνέκδοτο καὶ ἀθησαύριστο.

II

«Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος βιβλίον ἓν, ἐν ᾧ ἡ ματαιότης καὶ ἡ ἀλήθεια τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, πολιτικοῦς καὶ ἠθικοῦς λόγοις

1. Τὰ κείμενα ἐκείνων τῶν διαλέξεων δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ τέλος τῆς Δικτατορίας· Αἰκ. Κουμαριανοῦ - Α. Δεσποτόπουλος - Κ. Θ. Δημαρὰς - Κ. Δαφνῆς - Γ. Π. Σαββίδης, *Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τῶν Νεοελλήνων συγγραφέων*, Ἀθήνα 1977.

2. Βλ. τὴ σημείωσις στὴ σελίδα ν τοῦ πιὸ πάνω τόμου: «Ὁ κ. Βρανούσης δὲν μᾶς ἔδωσε, δυστυχῶς, τὸ χειρόγραφόν του».

καθαρώς αποδείχεται και διαλογικῶς παραδίδονται). Τέσσερα χειρόγραφα ἔχω ἐντοπίσει πού σώζουν τὸ ἔργο αὐτό. Συγκεκριμένα:

α') τὸ ἀρ. 58 (498) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, σ. 1-145.³

β') τὸ ἀρ. 92 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, φ. 1^r-46^r.⁴

γ') τὸ ἀρ. 73 τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, φ. 3^r-58^r.⁵ καὶ

δ') τὸ ἀρ. 95 τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζαγοράς, σ. 187-282.⁶

Στὰ τρία ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Μετοχίου καὶ ἐκεῖνο τῆς Κοζάνης, περιέχεται τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ μόνο· στὸ χειρόγραφο τῆς Ζαγοράς σώζεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔργα.⁷ Στὰ δύο πρῶτα ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα ἐκεῖνου πού τὸ «ἐμεταγλώττισε»: «Δημήτριος Νοταρᾶς».

Γνωρίζουμε τὴ γραφὴ τοῦ Δημήτριου Νοταρᾶ, καθὼς, γιὰ παράδειγμα, σώζονται αὐτόγραφες ἐπιστολές του στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη.⁸ Μποροῦμε ἔτσι νὰ συγκρίνουμε τὸ χέρι του μὲ ἐκεῖνα πού ἔγραψαν τὰ παραπάνω χειρόγραφα καὶ νὰ βεβαιωθοῦμε πὼς κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι αὐτόγραφο. Ἄς σημειωθεῖ πάντως πὼς τὸ καλύτερο καὶ πληρέστερο ἀντίγραφο εἶναι τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

3. C. Litzica, *Academia Română. Catalogul manuscriselor grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 44.

4. Ἰ. Αἰ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σ. 96-97.

5. Ἰ. Αντ. Σιγάλας, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α. Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 37-38.

6. Κ. Δουβουνιώτης, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς», *Νέος Ἑλληνομήμων* 13 (1916) 456.

7. Γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα βλ. ὅσα ἀναφέρει στὴν περιγραφή του ὁ Κ. Δουβουνιώτης, στὸ ἴδιο.

8. Στὸ φάκελο «Ἀλληλογραφία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλων Διερχομένων πρὸς διαφόρους ἀπὸ 1671 μέχρι 1797» εἶναι οἱ ἀρ. 162, 163, 164, 173, 177 καὶ 182. Ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ ἀντλώντας ὁ Μανουὴλ Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, 1500-1912*, Ἀθήνα 1936-1938, σ. 219, δημοσίευσε πανομοιότυπο τῆς ὑπογραφῆς του. Βλ. καὶ Λίνος Πολίτης καὶ Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 5 (1994) 418: τὸν ἐντοπίζουσαν ὡς γραφέα δύο χειρογράφων.

Ἡ γραφή τοῦ ἀρχετύπου, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε πιὸ κάτω, πρέπει νὰ δλοκληρώθηκε στὰ 1715 καὶ τὰ ἀντίγραφα ποὺ ἐντοπίσαμε νὰ χρονολογοῦνται ὅλα, σύμφωνα μὲ τοὺς καταλογογράφους, στὸν 18ο αἰ. Ὡστόσο τὸ ἔργο δὲν ἔχει ἀπασχολήσει, ὅσο γνωρίζω, συστηματικὰ τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη: κάποιες ἀναφορὲς ὑπάρχουν μόνον, τὶς ὁποῖες καὶ καταγράφω ἐδῶ.

Ὁ Ματθαῖος Παρανίκας ἀναφέρει τὸ ἔργο γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Σχεδιάσμα του στὰ 1867: «Δημητρίου Νοταρᾶ (1715)... γράψαντος “περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος”» καὶ ὑποσημειώνει: «Ἐν χειρ. ὑπ’ ἀρ. 205 τῆς τοῦ Ἀγιοταφ. Μετοχίου βιβλιοθήκης». ⁹ Πρόκειται γιὰ τὸ ἀρ. β’ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν παλαιότερη ἀρίθμηση, εἶχε τὸν ἀριθμὸ 205.¹⁰ Ἀπὸ τὸν Παρανίκα ἀντλεῖ —ὅπως τὸ δηλώνει ἄλλωστε— ὁ Κων. Σάθας τὴ σχετικὴ πληροφορία ποὺ τὴ δημοσιεύει στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*: «Τοῦ [Δημητρίου Νοταρᾶ] εὔρηται, ὡς ἤκουσα... καὶ περὶ τῆς ματαιότητος τῶν συμβουλιῶν [= συμβουλιῶν] (Παρανίκας, σ. 107)». ¹¹ Προσθήκη τῆς τελευταίας στιγμῆς —καθὼς τὸ βιβλίον τοῦ Παρανίκα κυκλοφόρησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1867 καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Σάθας εἶναι πιθανὸ νὰ τυπωνόταν ἤδη, ἀφοῦ θὰ κυκλοφορήσει τὴν ἐπόμενη χρονιά— ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Νοταρᾶ δὲν πρόφτασε νὰ περάσει στὸ Εὐρετήριο τοῦ ἔργου.

Ἀκολουθεῖ μακρὰ σιωπὴ καί, ἕναν αἰῶνα μετὰ, τὸ ἔργο ἐπανεμφανίζεται στὴ βιβλιογραφία. Στὴ νέα αὐτὴ συγκομιδὴ πρῶτος εἶναι ὁ Βαγγέλης Σκουβαράς, ποὺ τὸ ἀναφέρει στὴν *Ἀντέκθεσή του*: «Στὸν ὑπ’ ἀριθ. 498 κῶδ. τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας περιέχεται μετὰφραση τοῦ Δημ. Νοταρᾶ μὲ τὸν τίτλο: “Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος βιβλίον ἕν”, ὅπου καὶ σημείωση, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ μετὰφραση τελείωσε στὶς 12 Αὐγούστου 1715». (Ὁ Σκουβαράς δίνει καὶ τὴν παραπομπὴ στὸν Κατάλογο χειρογράφων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ C. Litzica τὸ 1909.)¹² Ἀκολουθεῖ τὸ 1974 μιὰ «βουβὴ» ἀναφορὰ στὸ ἔργο ἀπὸ τὴν Ἀριάνη Καμαριανοῦ-Cioran στὴ μελέτη της γιὰ τὶς Σχολὲς στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες: «Le même personnage —Dé-

9. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως, μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 107, καὶ σημ. 4.

10. Βλ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἔ.ἀ., σ. 479.

11. Κων. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 435 σημ. 1.

12. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ἀντέκθεση*, Ἀθήνα 1968, σ. 54. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ἀρ. α’.

mètre Notaras— avait traduit à Bucarest en 1715 un autre ouvrage de morale (ms. gr. 498 de la Bibl. de l'Acad., provenant de l'ancienne bibliothèque du Collège de Saint-Sabbas)». ¹³ Τέλος, ὁ Ἄθ. Καραθανάσης ἐπανεκδίδοντας στὰ 1978 τὰ «Ἄνθη Εὐλαβείας» καὶ μιλώντας γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς συλλογῆς, τὸν Δημήτριο Νοταρά, ἀναφέρει γιὰ τὸ ἔργο ὅσα ὁ Σκουβαράς εἶχε πεῖ δέκα χρόνια νωρίτερα. ¹⁴

III

«Περὶ ματαιότητος», γιὰ τὸ ἀνώφελο, τὸ ἄσκοπο «τῶν συμβουλιῶν», ἐξαγγέλλεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου. Ἄς θυμίσουμε ἀμέσως ὅτι ὁ ὅρος «συμβουλία» δὲν εἶναι λέξη «πλασθεῖσα ὑπὸ τινος νεωτέρου λογίου» εἶναι λέξη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ λεξιλογίου, ἡ ὁποία στὸ Λεξικὸ τῶν Liddell-Scott ὀρίζεται καταρχὰς ὡς συνώνυμη τῆς συμβουλῆς ἀλλὰ στὴ συνέχεια τῆς ἀποδίδεται καὶ ἡ ἰδιαίτερη χροιά πού εἶχε: «συμβουλὴ δοθεῖσα, μάλιστα περὶ δημοσίων πραγμάτων». Γιὰ τὸ ἀνώφελο λοιπῶν τῶν συμβουλιῶν πού ἀφοροῦν τὰ δημόσια πράγματα μᾶς ἐξαγγέλλει ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου.

Τὸ ἔργο χωρίζεται σὲ εἴκοσι πέντε μέρη-κεφάλαια· καὶ κάθε κεφάλαιο πού ἔχει μία ἐπιγραφή περιέχει ἐρωταποκρίσεις —ἀπὸ τρεῖς ἕως πέντε. Αὐτοὶ πού φέρονται νὰ διαλέγονται δὲν εἶναι πρόσωπα ἀλλὰ ἀφηρημένες ἔννοιες: ἡ «ματαιότης» καὶ ἡ «ἀλήθεια». Ὅταν ὥστόσο διαβάσουμε τίς πρώτες κίβλας ἐρωταποκρίσεις, κατανοοῦμε ἀμέσως τὸ συμβολισμὸ πού κρύβουν οἱ διαλεγόμενες ἔννοιες.

Συμβουλία α^α.

Περὶ συμβουλίας καὶ συμβουλευτῶν.

A^α. Ματαιότης: Τὸ ὀραιότατον τῶν πραγμάτων, καὶ τὸ ἀναγκαῖοτατον εἰς τὸν πόλιν, εἶναι ἡ συμβουλὴ.

Ἀλήθεια: Ναί, ἂν ἠξέουρη νὰ προγνωρίσῃ τὰ μέλλοντα.

B^α. Ματαιότης: Ἐγὼ ἀγαπῶ περισσὸν τὴν συμβουλίην.

Ἀλήθεια: Δὲν εἶσαι ὁ πρώτος ὁποῦ τὴν ἠγάπησες πολὺ μὲ τόσον ἔπαινον· ἰξεύρω πολλοὺς ὁποῦ δι' ἀγάπην τῆς συμβουλῆς ἔχασαν τὴν βασιλείαν.

13. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 222 σημ. 312.

14. Ἄθανάσιος Καραθανάσης (ἐπιμ.), *Ἄνθη Εὐλαβείας*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1978, σ. σθ'.

Γ^ο. Ματαιότης: Ἡ συμβουλὴ θέλει μὲ σώση.

Ἀλήθεια: Καθὼς τὸν ἀσθενῆ οἱ ἰατροί, οἱ ὅποιοι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς συμβουλῆς των, ἔλαβον εἶδησιν τοῦ βεβαιοτάτου θανάτου. [...]

Γίνεται νομίζω ἀμέσως φανερό ὅτι τὸ ἓνα σκέλος ἀπὸ τὶς διαλεγόμενες ἔννοιες, («ἡ ματαιότης»), παρουσιάζει κοινούς τόπους, φράσεις-«κλισέ», καὶ τὸ ἄλλο, («ἡ ἀλήθεια»), τὶς ἀναιρεῖ μὲ τρόπο κατὰ κανόνα εἰρωνικό.

Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ποῦ ἐντοπίσαμε ἀποτελεῖ μετάφραση ἀπὸ κάποιο ξενόγλωσσο ἔργο. Τοῦτο ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ποῦ σώζουν δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα χειρόγραφα τοῦ ἔργου: «Δημήτριος Νωταρᾶς ἱατροσοφιστῆς ἐ μ ε τ α γ λ ὡ τ τ ι ζ ε ι», ἀναγράφεται στὸ τέλος τοῦ ἔργου, τόσο στὸ χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὅσο καὶ σὲ ἐκεῖνο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.¹⁵

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα ποιὰ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου, τὰ ἀκόλουθα τεκμήρια μᾶς ὀδηγοῦν, μὲ ἀσφάλεια νομίζω, στὴν ἰταλική. Στὸ κείμενο ὑπάρχουν κάποιες λέξεις ποῦ δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ στὰ νεοελληνικά, ἔχουν ἀπλῶς μεταγραφεῖ. Γιὰ παράδειγμα, ἡ δευτέρη συμβουλίαι ἐπιγράφεται: «Περὶ τοὺς νόμους τιθέναι, καὶ τὰ τεταγμένα, ἦτοι σ τ α τ ο ὕ τ α κ» ἡ ὕψος συμβουλίαι ἐπιγράφεται: «Περὶ τοῦ διδόναι τὰ φέουδα καὶ τὰς ἰ ν β ε σ τ ι τ ο ὄ ρ α ς». Στὴν εἰκοστὴ τέταρτη συμβουλίαι ὑπάρχουν οἱ ὅροι «γ α ρ ἄ ν τ ζ ι α κ» καὶ «π λ ε ν ι π ο τ ἔ ν τ ζ ι α ν». Ἡ ἰταλικὴ λέξη *statuto*, -a σημαίνει θεσμός, κανονισμός, κανόνας, διάταξις, διάταγμα, καταστατικόν· ἡ λέξη *investitura* σημαίνει περιβολὴ ἐξουσίας, ἀξιώματος· ἡ λέξη *garanzia* τὴν ἐγγύηση, τὴν ἀσφάλεια. Τέλος ὅστερα ἀπὸ τὴ λέξη «πλενιποτέντζιαν» ὑπάρχει στὸ κείμενο, μέσα σὲ παρενθέσεις, ὁ ὅρος ποῦ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποδοθεῖ στὰ νέα ἑλληνικά (*plenipotentiā*)¹⁶ —λατινικὸς ὅρος ποῦ σημαίνει βέβαια πληρεξουσιότητα. Εἶναι νομίζω φανερό ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω παραδείγματα ὅτι σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα ἡ ἰταλικὴ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου.

Σὲ ὅσα εἰπώθηκαν, χρήσιμα γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὴ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου, ἄς προστεθεῖ ὅτι ὁ ἀναφερόμενος στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα «Δημήτριος Νωταρᾶς» εἶναι πρόσωπο ποῦ ἔχει μεταφράσει στὰ ἑλληνικά

15. Ὁ Ἄθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἑ.ἀ., σ. 96-97, ποῦ παραθέτει τὸν κολοφῶνα τοῦ χειρογράφου, γράφει: «ἐμεταγλώττισε», ἀλλὰ ἡ αὐτοψία ἀπέδειξε ὅτι καὶ στὰ δύο χειρόγραφα χρησιμοποιεῖται παρατατικός: «ἐμεταγλώττιζε».

16. Στὸ χειρόγραφο τοῦ Βουκουρεστίου μόνον ὑπάρχει καὶ ἡ λατινικὴ λέξη μέσα σὲ παρενθέσεις· στὰ ἄλλα παραλείπεται. Σὲ ὅλα πάντως ὑπάρχει καὶ προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ περιφραστικά στὰ ἑλληνικά: «(ἴσως ὀλόκληρην ἐξουσίαν εἶψη)».

ένα τουλάχιστον ακόμη έργο από την Ιταλική γλώσσα. Πρόκειται για την πραγματεία του Emmanuel Tesauro *La Filosofia morale*,¹⁷ ή μετάφραση τῆς ὁποίας σώζεται στὸ χειρόγραφο 59 (422) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας¹⁸ καὶ στὸ χειρόγραφο 681 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παναγιῶτου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη,¹⁹ ὅπως σωζόταν καὶ στὸ χειρόγραφο 100 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαιῶ²⁰ —χειρόγραφο πού, ὅπως εἶναι γνωστό, κάηκε μαζί με τὰ ἄλλα τὸ 1934.²¹

Ἐντύπωση ὡστόσο προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Tesauro ὁ Νοταρᾶς ἀναγράφει στὸ βιβλιογραφικὸ του σημείωμα, με κάθε λεπτομέρεια, τὸ συγγραφέα, τὸν τίτλο τοῦ ἔργου πὺ μεταγλώττισε καὶ τὸ ὄνομά του, στὴν περίπτωση τοῦ «Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιιότητος» ἀναγράφει μόνο τὸ ὄνομά του καὶ σημειώνει τὸ χρόνο πὺ ολοκλήρωσε τὸ ἔργο του. Νὰ πρόκειται ἄραγε γιὰ ἔργο ἄδηλου συγγραφέα καὶ γι' αὐτὸ παραλείπεται κάθε ἀναφορά;

Στὸ ἔργο ἀναφέρονται καὶ χρησιμοποιοῦνται συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας. Γιὰ παράδειγμα, Πλάτωνας, Σοφοκλῆς, Σενέκας, Πλαῦτος· ἐνῶ σποραδικὰ συναντοῦμε καὶ κάποιες φράσεις στὰ λατινικά, με τις ὁποῖες διανοιζόταν προφανῶς τὸ πρωτότυπο. Γιὰ παράδειγμα, στὴ δέκατη συμβουλία, στὸ τέλος, ὑπάρχει ἡ πρόταση *occasio ob casum dicta est* —πὺ ἀποδίδεται βέβαια καὶ στὰ ἐλληνικά.

Ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς πὺ ἐπικαλοῦνταν ὁ συγγραφέας τοῦ πρωτοτύπου ἦταν προφανῶς καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ὁ ὁποῖος κάνει περιεργὰ κάπως τὴν ἐμφάνισή του στὸ κείμενο πὺ ἀπέδωσε ὁ Δημήτριος Νοταρᾶς. Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας διαβάζουμε:

*Δημήτριος Νοταρᾶς ἰατροσο-
φιστῆς ἐμεταγλώττι-
ζε.*

17. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι: *La Filosofia morale derivata dall'alto fonte del grande Aristotele Stagirita*.

18. C. Litzica, ἔ.ἀ., σ. 44.

19. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἔ.ἀ., τ. 5, Πετρούπολη 1915, σ. 231.

20. Ν. Βέης, *Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαιῶ*, τ. 1, Λιψία - Ἀθήνα 1915, σ. 95. Τὴν πληροφορία πὺ σώζεται σὲ χειρόγραφο τῆς μονῆς Ταξιάρχων Αἰγιαλείας (βλ. Β. Σκουβαρᾶς, *Χρῶσανθος Νοταρᾶς πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ἕνας πρωτοπόρος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αἴγιο 1972, σ. 16) πὺς τὸ ἴδιο ἔργο παραδίδεται καὶ στὸ χειρόγραφο Ἰβήρων ἀρ. 278, δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσω.

21. Βλ. πρόχειρα Μ. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Παρίσι 1995, σ. 404.

Ἐπετέθη κορωνίς τῷδε ἰβ^η ἀδ-
γούστου γαιε^ο. Ἐν Βου-
κουρεστίω.

«Τὸ τῆς ζ^ης μούσης τοῦ Ἡροδότου ἐπὶ τῆς ἀρχῆς πρὸς τὸν βασιλέα κείμενον, δὲν τὸ ἐλλήνισα, ὅτι μοῦ λείπει καὶ ἡ αὐτοῦ θ^η μουσα, καὶ τί ἀνάγκη καὶ εἰς τόσον ὀλίγον νὰ βαρβαρίσωμεν.²²

Εἶναι φανερό πὼς στὸ κείμενο ὑπῆρχε κάποιο σύντομο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔβδομο βιβλίον τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Ἡροδότου γραμμένο στὰ ἰταλικά —ἐφόσον ἔχουμε δεχθεῖ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου— καὶ ὁ Νοταρὰς ἀπολογεῖται ἐδῶ γιατί δὲν τὸ μετέφερε στὰ νέα ἐλληνικά. Πιθανότατα τὸ Ἡροδότειο κείμενο νὰ ὑπῆρχε στὴν τελευταία συμβουλία, ὅπου ὑπάρχει ἡ παραπομπὴ «ὡς λέγει ὁ ἱστορικός».²³

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς στὴν ἀρχαία Γραμματεία, στὸ κείμενο ἀναφέρεται καὶ ἓνας συγγραφέας τοῦ 13ου αἰ. πού τιμῆθηκε ἰδιαίτερα τὸν 17ο αἰ. Συγκεκριμένα, στὴ δωδέκατη συμβουλία πού ἐπιγράφεται: «Περὶ τῶν μερικῶν συνελύσεων τῶν ἐπαρχιῶν...» ἀναφέρεται σὲ κάποια ἀπόκριση πὼς «διὰ νὰ κάνης τὸν ἑαυτὸν σου μίαν καθόλου ἀρμονίαν, εἰς τόσον πλῆθος πραγμάτων, λόγων, καὶ ὑλῶν ἐναντιότητα, καὶ καμὶα φορᾶ, σύγχυσις, θέλεις ἀναγκαστῆ νὰ συμβουλευθῆς τὸ βιβλίον Ῥαῦμούντου τοῦ Λουλλίου Περὶ τῆς συζευ[κ]τικῆς τέχνης». Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν σχολαστικὸ φιλόσοφο καὶ ἀλχημιστὴ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνα Raimon Lullus ἢ Lullius (1235-1315), πρόσωπο πού ἔμεινε στὴν ἱστορία κυρίως γιὰ τὴ μεγαλειώδη προσπάθειά του νὰ κατατάξει σὲ πίνακες τὶς λογικὲς ἔννοιες τῆς ἀνθρώπινης νόησης, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη ἡ σύνθεσή τους. Τὸ βασικὸ του ἔργο ὀνομάζεται «Ars Magna». Τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται πολὺ μετὰ τὸν Μεσαίωνα εἴτε μὲ τρόπο εἰρωνικὸ εἴτε μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὸ ἐγγεῖρημά του. Τὸν 17ο αἰ., γιὰ παράδειγμα, ὁ Καρτέσιος ἀναφέρεται

22. φ. 74^v ἢ σ. 145 κατὰ τὴ νεότερη, κατὰ σελίδες, ἀρίθμηση τοῦ χειρογράφου. Σχεδὸν παρόμοιο εἶναι τὸ κείμενο βιβλιογραφικοῦ σημειώματος πού σώζεται στὸ χφ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου: «Δημητρ: Νοταρᾶς ἰατροσοφιστῆς ἐμεταγλώττιζε. Τὸ τῆς ἐβδόμης μούσης τοῦ Ἡροδότου ἐπὶ τῆς ἀρχῆς πρὸς τὸν βασιλέα κείμενον δὲν τὸ ἐλλήνισα, ὅτι μοῦ λείπει καὶ ἡ αὐτοῦ ἐνάτη μουσα, καὶ τί ἀνάγκη καὶ εἰς τόσον ὀλίγον νὰ βαρβαρίσωμεν. Ἐπετέθη κορωνίς τῷδε 12 ἀγούστου 1715. Ἐν Βουκουρεστίω» (φ. 46).

23. Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ παρέσυρε νομίζω διακεκριμένους ἐρευνητὲς νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι ὁ Δημήτριος Νοταρὰς μετέφρασε Ἡρόδοτο.

από τὸν ἄρχοντα τῆς φφίσεως, καὶ ἀπὸ αὐτῶν
 τῶν στυλίων σκαρμάλων
 καλαραα:
 γίνε:

Ἰάχος καὶ τῶν φφίσεως μέγιστος
 δόξα:

Δημήτριος Σωτάρης Ἰαλοσο:
 εἰς τὴν ἐμεταχάττι:
 ἴε:

Ἐπιπέδου πορμανίς τῶν δὲ ἴβ: αὐ:
 γούσου ἀφίε: ἐν 138:
 κοῦρα σίφ:

2) Τὸ τῶν φφίσεως ἴ: μούσις, Δοσῆος δὲ τῶν ἐδὲ τῶν ἀρχῶν σπείρ τῶν
 βασιλέων καὶ τῶν δὲ ἐγγήσιον, ἔτι μού ἄφρα καὶ ἴ
 αὐτῶν φφίσεως, καὶ τῶν δι' ἀνάγκην καὶ τῶν δὲ τῶν ὄχι τῶν
 τὰ βαρβαρῶσμεν:

Τὸ τέλος τοῦ χφ. 498 (σ. 145) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

«[à] Part de Lulle» με τρόπο αποδοκιμαστικό.²⁴ ἀντίθετα ὁ Leibniz τὸν ἀναφέρει με μεγάλο θαυμασμό σὲ νεανικό του δοκίμιο.²⁵

Τὸ *terminus post quem* ὡστόσο γιὰ τὸ χρόνο ποῦ συντάχθηκε τὸ πρωτότυπο δὲν μᾶς τὸ δίνουν οἱ μνημονεύμενοι συγγραφεῖς ἀλλὰ ἓνα ἱστορικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα στὴν πρώτη συμβουλία, ἀπὸ τὴν ὁποία διαβάσαμε ἤδη μερικά ἀποσπάσματα, καὶ προκειμένου νὰ κλονιστεῖ ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ συμβουλές μποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν ἡγεμόνα, ἀναφέρονται διάφορα ἱστορικά πρόσωπα ποῦ ἔπασαν θύματα, κατὰ τὸν συγγραφέα, τῶν συμβουλῶν ποῦ τοὺς ἔδωσαν. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὡς τελευταῖο παράδειγμα «ὁ Οὐλατίσλαος ὁ τέταρτος, βασιλεὺς τῆς Πωλλωνίας». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Wladislaw τὸν Δ', ποῦ ἔχασε τὸ θρόνο του τὸ 1648. Κατὰ συνέπεια, τὸ πρωτότυπο θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε μετὰ τὴν πιὸ πάνω χρονία καὶ πρὶν βέβαια ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποῦ χρονολογεῖ ὁ μεταφραστής τὸ τέλος τῆς ἐργασίας του: 12 Αὐγούστου 1715, ὅπως διαβάσαμε στὸ βιβλιογραφικό σημείωμα.

Δὲν μπόρεσα ἀκόμα νὰ ἐντοπίσω τὸ ἔργο ποῦ μεταφράζεται. Κλείνοντας ὡστόσο ἐδῶ τὸν πρῶτο κύκλο τῆς συγκέντρωσης στοιχείων γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ πρωτοτύπου καὶ τὴν ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς τοῦ μεταφραστῆ, δὲν πρέπει νὰ παραλείψω νὰ ἀναφέρω ἓνα ἀκόμα, ποῦ ἴσως ἀποδειχθεῖ χρήσιμο. Ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ ἔργου τοῦ Emmanuel Tesauro ὁ μεταφραστής του Δημήτριος Νοταρὰς ὑπογράφει ὡς «ιατροφιλόσοφος», ἐδῶ χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς «ιατρο σ ο φ ι σ τ ῆ», παιγνίδισμα ποῦ θὰ εἶχε νόημα, ἂν ὁ ἴδιος ἦταν ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου ἢ ἂν εἶχε διασκευάσει κάποιον κείμενο.

IV

Τὸ ἔργο, ὅπως διαπιστώνεται εὐκόλα καὶ ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα ποῦ δώσαμε, ἓνα στόχο εἶχε: νὰ κλονίσει τὴν πεποίθηση ὅτι οἱ συμβουλές, οἱ «συμβουλίες», μποροῦν, μόνες αὐτές, νὰ βοηθήσουν ἓναν ἡγεμόνα στὴ λυσιτελῆ ἄσκηση τῶν καθηκόντων του. Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὴ «ματαιότητα» καὶ τὴν «ἀλήθεια» εἶναι τὸ συγγραφικό τέχνασμα γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν κοινοὶ τόποι, ἀπόψεις καθιερωμένες, γιὰ νὰ ἀντικρουστοῦν μετὰ τὸν τρόπο εἰρωνικό, ὥστε ὁ «πρίγκιπας» —καὶ προφανῶς κυρίως ὁ ὑποψή-

24. *Discours de la methode*, II. 21.

25. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο του ποῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1666 στὴ Λιψία μετὰ τὸν τίτλο *Dissertatio de arte combinatoria*.

φιος ἡγεμόνας— νὰ κατανοήσει τίς δυσκολίες πού ἔχει τὸ ἀξίωμά του καὶ νὰ ἀσκήσει τὸν ὀρθολογισμό του.

Ὁ χρόνος ὥστόσο πού πραγματοποιεῖται ἡ μετάφραση καὶ τὸ πρόσωπο πού τὴν ἀνέλαβε μᾶς ὀδηγοῦν εὐκόλα στὴν ἰδέα πὼς πιθανοὶ ἀποδέκτες τῆς ὅλης προσπάθειας εἶναι οἱ Φαναριῶτες πού τότε ἄρχιζαν τὴ θητεία τους στὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες: στὰ χρόνια πού ὁ Νοταρὰς τελειώνει τὴ μετάφρασή του, τὸ 1715, μόνο ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος εἶχε κατορθώσει ἕξι χρόνια πρὶν —μὲ τὸ κύρος καὶ τίς γνωριμίες τοῦ πατέρα του καὶ μὲ τὴν καταβολὴ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν— νὰ ὀνομαστεῖ ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας.

Ὁ Δημήτριος Νοταρὰς²⁶ καταγόταν ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ ἦταν στενὸς συγγενὴς τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ, ἐνὸς ἀνθρώπου πού εἶχε καὶ διατηροῦσε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Φαναριῶτες καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν οἰκογένεια Μαυροκορδάτου. Θυμίζω πὼς ὁ Χρῦσανθος εἶχε διατελέσει δάσκαλος τῶν παιδιῶν τοῦ ἐξ ἀπορρήτων,²⁷ πὼς τὸ 1707, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Δοσίθεου, εἶχε ἐκλεγεῖ μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὸ κύρος τοῦ γενάρχη τῶν Φαναριωτῶν Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου πατριάρχης Ἱεροσολύμων.²⁸ καὶ πὼς οἱ σχέσεις του μὲ τὴν οἰκογένεια παρέμεναν στενές, ἀφοῦ μέλη τῆς εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἐκπροσώπηση τῶν συμφερόντων τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη,²⁹ καθὼς οἱ προσπάθειες τῶν πρέσβειων τῶν δυτικῶν δυνάμεων πρὸς τὴν Πύλη ἦταν συνεχεῖς γιὰ τὸν ἀποκλειστικὸ ἔλεγχο τῶν προσκυνημάτων στὴν Ἱερουσαλήμ: προσπάθειες γιὰ κυριαρχία πού ἐπέβαλλαν ἄγρυπνη παρακολούθηση καὶ χρήματα πολλὰ γιὰ νὰ μὴν ἀνατραποῦν αὐτὰ πού εἶχαν κερδηθεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὀρθοδόξων.

26. Στὶς ἐπιστολὲς καὶ στὰ βιβλιογραφικὰ του σημειώματα ὁ Δημήτριος χρησιμοποιοῖ ὡς ἐπώνυμο τὸ «Νωταρᾶς», ἀπὸ τὴν ἐγγραφή του ὅμως στὸ Κολέγιο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, σπούδασε γνωρίζουμε ὅτι ἦταν γιὸς τοῦ Γεώργιου Γεωργούλη καὶ τῆς Σιαρλάτας Νοταρᾶ —ἀδελφῆς τοῦ μετέπειτα πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρῦσανθου. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐγγραφή του στὸ Κολέγιο βλ. στὸ Antonis Fyrigos, «Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pont. Coll. Greco di Roma (1701-1803)», *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, Ρώμη [1983], σ. 30. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. Χ. Γ. Πατρινέλη πού μοῦ ὑπέδειξε αὐτὸ τὸ δημοσίευμα.

27. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Χρῦσανθος. Ὁ Νοταρὰς», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, Ἀθήνα 1968, στ. 388.

28. Βλ. πρὸχειρα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μέρες τοῦ 1707 ἢ ἕνα ἐγκώμιο τοῦ κόκκινου κρασιοῦ», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κρασιοῦ*, Ἀθήνα, Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, 1992, σ. 191 ἐπ.

29. Στὸ ἴδιο.

Ὁ Δημήτριος Νοταρὰς λοιπὸν, ἀνεψιὸς προστατευόμενος καὶ πνευματικὸ τέχνο τοῦ Χρῦσανθοῦ, τὸ 1712 βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη³⁰ μὲν εἶχε τελειώσει τὶς σπουδὲς του: ἰατρικὴ στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάνοτσας, καὶ προηγουμένως σπουδὲς στὸ Κολέγιο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη.³¹ Τὸ 1715, σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι. Στὴν ἴδια πόλιν βρίσκεται καὶ τὸ 1717· σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρῦσανθο τοῦ ἀναγγέλλει ὅσα δυσάρεστα συνέβησαν στὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο πού στὰ τέλη τοῦ 1715 εἶχε ἀναλάβει τὴ Βλαχία³² —(ἡ ἐλευθερὴ ἀρπαγὴ τοῦ πρώην ἡμετέρου Ὑψηλοτάτου)— καὶ σημειώνει πὼς τελικὰ ἡ ἐπαρχία αὐτὴ δὲν πέρασε σὲ ἄλλα χέρια, ἀφοῦ «ὁ Θεός, ὅπου εἶναι κύριος τῶν καιρῶν καὶ τῶν κυριουόντων, ἀνεβίβασεν εἰς τοῦτον τὸν Θρόνον τὸν πανταρχόθεν πολεμούμενον τὸν ἡμέτερον αὐθέντην Ἰωάννην [Μαυροκορδάτον, τὸν ἀδελφὸ τοῦ Νικόλαου]».³³

Στὸ ἴδιο αὐτὸ γράμμα ὁ Νοταρὰς ἀναγγέλλει στὸν Χρῦσανθο πὼς ὀλοκλήρωσε τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Emmanuel Tesauro *La Filosofia morale* πού τοῦ εἶχε ἀναθέσει. Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ «Περὶ τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος» δὲν ἔχουμε παρόμοιο ρητὸ τεκμήριο, ἀλλὰ νομίζω ὅτι αὐτὴ εὐκόλα ἐντάσσεται στὶς ἀνάγκες τοῦ κόσμου τῶν Φαναριωτῶν πού ἀναλάμβανε νέα καθήκοντα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καὶ ἔπρεπε, γιὰ νὰ ἐπιζήσει ἐκεῖ καὶ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ νέα του καθήκοντα, νὰ μάθει νὰ ἀποφεύγει τοὺς σκοπέλους καὶ νὰ ἀφομοιώσει κάποιους κανόνες τῆς πολιτικῆς τέχνης ἢ ἐπιστήμης.

Ὁ Λέανδρος Βρανούσης, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ γινώριζε τὸ ἔργο πού ἐδῶ παρουσιάζουμε, μιλώντας τὸ 1967 γιὰ τὰ φαναριώτικα ἐγχειρίδια Πολιτικῆς ξεινοῦσε τὴν ἀπαρίθμησή του ἀπὸ μιὰν ἄλλη μετάφραση πού ἔγινε στὰ 1716.³⁴ Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ *Θέατρον πολιτικόν*, ἔργο

30. Σὲ ἐπιστολὴ του, πού σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. σημ. 8) μὲ χρονολογία 1712, ἀναγράφεται ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς τόπος γραφῆς τῆς. Ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐπιστολὲς γίνονται φανερὰ πὼς στὴν ἴδια πόλιν ἔμεινε τουλάχιστον ὡς τὰ τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1714.

31. Βλ. τὰ σχετικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ Κ. Θ. Δημαράς, «Εἰσαγωγικὰ στὴ μελέτη τῆς συλλογῆς “Ἄνθη Εὐλαβείας”», *Μηνιόσηνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 342 σημ. 9.

32. Ém. Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople redigée d'après des documents inédits*, Παρίσι 1900, σ. 13.

33. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθεῖ στὴ συλλογὴ Eud. Hurmuzaki, *Documente privatoare la istoria Românilor*, τ. 14. 3, Βουκουρέστι 1936, σ. 127-128.

34. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ, πού ὡς τώρα μόνο ἡ ἀνάμνηση ἀπὸ τὴ διάλεξη τοῦ 1967 τὴ στήριξε, ἤρθε νὰ τὴ θεμελιώσει τὸ κείμενο τῆς διάλεξης ἐκείνης πού βρέθηκε

τοῦ Ambrosio Marliano πού μετέφρασε —ἢ ἔδωσε ἐντολή νά τοῦ μεταφράσουν— ἀπό τὰ λατινικά ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Βρανούσης θεωροῦσε ὅτι ἐντάσσονται στὰ «Φαναριώτικα ἐγγεγραμμένα Πολιτικῆς» ὅχι μόνο ὅσα συντάχθηκαν ἐλληνικά ἀλλὰ καὶ ὅσα μεταφράστηκαν γιὰ νὰ ἐπιτελέσουν τὸ ρόλο αὐτό. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ, τὸ ἔργο πού ἐντοπίσαμε νομίζω ὅτι ἐντάσσεται ἀπόλυτα στὴν ἐρευνητικὴ ὀπτικὴ ἐκείνου πού τιμοῦμε σήμερα. Ἦς σημειωθεῖ ὡστόσο πὼς ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα πού μεταφράστηκαν τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ καὶ πού ἐνδεχομένως ἐρμηνεύει τὴ διαφορετικὴ τύχη πού εἶχαν. Τὸ «Περὶ τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος» ἀφοροῦσε στενὸ κύκλο ἀνθρώπων, τὸ «Θέατρον πολιτικῶν» ἀντίθετα, καθὼς συνέτεινε στὴ φήμη τοῦ ἡγεμόνα ὡς καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, ἔπρεπε νὰ διαδοθεῖ. Γιὰ τὸ λόγο ἴσως αὐτό, τὸ πρῶτο ἔμεινε ἀνέκδοτο καὶ τὸ δεύτερο γνώρισε δύο κιόλας ἐκδόσεις μέσα στὸν 18ο αἰ.³⁵

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

τελικὰ στὰ κατάλοιπά του. Τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὸν ἐπίλογο κατὰ κάποιο τρόπο στὸ ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Χριστόπουλου «Πολιτικὰ Σοφίσματα» πού εἶχε τυπωθεῖ τὸ 1960, τμῆμα τοῦ ὑπὸ ἐκδοσὴ τότε δέκατου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ τόμος ὅμως αὐτὸς τῆς Ἐπετηρίδας δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ δὲν κυκλοφόρησε ποτέ· τὸ κείμενο ὡστόσο τοῦ ἔργου τοῦ Χριστόπουλου —χωρὶς πρόλογο ἀπὸ τὸν ἐκδότη του— εἶχε κυκλοφορήσει σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀντιτύπων. Τώρα, τὸ 1997, τὸ ἴδιο αὐτὸ Κέντρο τῆς Ἀκαδημίας ἀποφάσισε νὰ κυκλοφορήσει σὲ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τὸν τόμο τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ 1960 καὶ νὰ προσθέσει ὡς ἐπίλογο ὅ,τι βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Βρανούση ἀπὸ τὴ διάλεξη πού εἶχε δώσει στὴν Πάντειο Ἀνωτάτη Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967.

35. Μία τὸ 1758 στὴ Λιψία καὶ μιὰ δευτέρη στὴν ἴδια πόλη τὸ 1776· βλ. Ém. Legrand, *Bibliographie hellénique... au dix-huitième siècle*, τ. 1, Παρίσι 1918, σ. 485-486· τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 225-226. Εἶναι πιθανὸ νὰ γνώρισε καὶ μιὰ τρίτη τὸ 1766, βλ. πρόχειρα Θωμὰς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 280, ἀρ. 3779*.